

УДК 930: 33(477) «1953/1964»

Ю.В. КОРОБКА

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ НАВКОЛО НАУКОВОГО ОСВОЄННЯ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ В 1953 – 1964 рр.

Коробка Юлія Віталіївна – доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, кандидат історичних наук

У статті зазначено наявність чотирьох періодів у радянській і пострадянській історіографії перетворень в економіці України в 1953 – 1964 рр. Встановлено зв'язок особливостей розгляду економічного розвитку України із політико-ідеологічною кон'юнктурою, жорсткою залежністю концептуальних конструкцій, тематики досліджень від владних структур та їх пріоритетів. Відзначено процес звільнення українських і російських учених від радянських стандартів у висвітленні змін у народному господарстві періоду «відлиги».

Ключові слова: історіографічна ситуація, політико-ідеологічні чинники, М.Хрущов, перетворення в економіці.

В статье обозначено наличие четырех периодов в советской и постсоветской историографии преобразований в экономике Украины в 1953 – 1964 гг. Установлена связь особенностей освещения экономического развития Украины с политико-идеологической конъюнктурой, жесткой зависимостью концептуальных конструкций, тематики исследований от властных структур и их приоритетов. Отмечен процесс освобождения украинских и российских ученых от советских стандартов в освещении изменений в народном хозяйстве периода «оттепели».

Ключевые слова: историографическая ситуация, политико-идеологические факторы, Н.Хрущев, преобразования в экономике.

The article determines four periods in the Soviet and post-Soviet historiography of transformations in the Ukrainian economy in 1953 – 1964. The author also determines the interaction of the peculiarities of the highlight of economic development in Ukraine with the political and ideological standards. The article also determines severe dependence of the conceptual constructions and the fields of research upon the government agencies and their priorities. The article emphasizes the process of the Ukrainian and Russian scientists' departure from the Soviet standards in the highlight of the changes in the national economy during the so called period of «thaw».

Key words: situation in historiography, political and ideological factors, N. Khrushchev, transformations in the economy.

© Ю.В. Коробка, 2012

Постановка проблеми. Процес створення в незалежній Україні цивілізованих форм економічного життя зумовлює необхідність детального вивчення історичного досвіду, набутого українським народом у різного роду економічних перетвореннях, у тому числі й у добу «відлиги». 1953 – 1964 рр. – один із найбільш успішних і суперечливих періодів радянського відтинку української історії, що усталено визначається, з одного боку, як час звільнення від частини сталінської спадщини, беззаперечного покращення народного добробуту, а з іншого – він вирізняється зливою поверхових і необачних адміністративних трансформацій. Саме у цей період було надано нового імпульсу намаганням втілити у життя комуністичну доктрину, що за М.Хрущова отримала свою довершеність (радянського зразка) завдяки новим хибним теоретичним конструкціям. Україна, яка не мала власної державної економічної політики, все ж перебувала на вістрі конкретного втілення реформ у сільському господарстві та промисловості.

У результаті спроб наукового осмислення трансформацій у народному господарстві постсталінського десятиліття з'явився значний масив праць, що створювалися протягом більш ніж півстоліття. Потреба подальшого нагромадження знань визначає необхідність їх систематизації та історіографічного розгляду. Важливим інструментом такого аналізу може стати періодизація історіогра-

фічного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби поділу історіографії соціально-економічного розвитку країни у постсталінське десятиліття на періоди здійснювалися О. Трофимовим [28, с. 16–21] у площині радянської та російської гуманітаристики та І. Романюком [27, с. 9–17] стосовно аграрного сектора економіки УРСР. Попри ці намагання, періодизація процесу нагромадження знань про розвиток народного господарства у роки «відлиги» ще не набула належної ґрунтовності.

Мета дослідження. Вирізнення основних періодів у нагромадженні радянською та пострадянською гуманітаристикою наукових знань про перетворення в економіці України в 1953 – 1964 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес накопичення історичних знань про перетворення в економіці радянської України в 1953–1964 рр. розгортався уривчато через вплив політико-ідеологічних чинників і відповідну зміну історіографічної ситуації. Саме це дає можливість виокремити у русі наукової думки стосовно хрущовських реформ у народному господарстві чотири періоди: перший – від початку вивчення даної сукупності проблем у другій половині 1950-х рр. до позбавлення М. Хрущова влади; другий – із середини 1960-х рр. до середини 1980-х рр.; третій – від другої половини 1980-х до початку 1990-х рр.; четвертий – бере початок із 1991 р. і триває до сьогодні.

У розумінні історіографічної ситуації у перший і другий періоди одним із вихідних положень було уявлення про розповсюдження у СРСР жорстких принципів партійної дисципліни на сферу інтелектуальної діяльності. Для радянської історичної науки ключове значення мали рішення партійних форумів, висловлювання лідерів КПРС і держави, які набували характеру директив і не передбачали найменшого відхилення за межі дозволеного. Партійно-державні методологічні настанови ґрунтувалися на ідеї побудови комунізму, внаслідок чого розгляд усіх суспільних процесів провадився крізь призму просування до «світлого майбуття».

Несприятливість історіографічної ситуації в СРСР розуміли українські історики у діаспорі. Так, О. Оглоблин у 1963 р. зазначав: «Мусимо пам'ятати, в яких умовах і під яким тягарем, тиском і терором працюють українські історики «на нашій, не своїй землі». Не можемо і не сміємо осуджувати українського советського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і продиктовані урядовим замовленням. Винний лише той режим, який тримає його у своїх лещатах і який нівечить і нищить його наукову творчість» [17, с. 80].

Більш суворе і, можливо, більш справедливе визначення характерних особливостей функціонування історичної науки в СРСР здійснив у пострадянський час Ю. Афанасьєв, який зазначав, що вона була служницею влади, відіграючи подвійну роль – жертви і могутнього засобу репресій у вигляді фальсифікацій, спотворення подій, явищ та процесів, деформацій свідомості, насаджування міфів тощо [1, с. 148].

У перший період дослідження економічного розвитку України певне значення для суспільствознавців мало зроблене М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) роз'яснення того, що «побудоване в основному» в середині 1930-х рр. соціалістичне суспільство в СРСР із того часу розвивається на міцній базі соціалістичних виробничих відносин [29, с. 115]. Суттєвий вплив на трактування поточного моменту спеціалістами радянської гуманітаристики справило визначення тим же партійним форумом наявності нової геополітичної ситуації (створення радянського блоку, названого «світовою системою соціалізму»), а також можливості мирного співіснування держав із різним суспільним ладом, відвернення нової світової війни, посилення уваги до економічного змагання двох світових систем [29, с. 34–36; 24, с. 412–413]. У річці цих ідей XX з'їзд виробив настанову боротися за розв'язання основного економічного завдання СРСР – спираючись на переваги соціалістичної системи господарювання, в історично короткий термін «наздогнати і випередити розвинені капіталістичні країни з виробництва продукції на душу населення» [24, с. 417].

XXI з'їзд КПРС (січень – лютий 1959 р.) переглянув попередню оцінку рівня соціального розвитку в напрямку великого перебільшення того, що було насправді. Вищий форум радянських комуністів під диктовку М. Хрущова дійшов висновку, що «соціалізм здобув у нашій країні повну й остаточну

перемогу» [30, с. 107; 23, с. 443]. Із цього випливало наступне положення: з побудовою соціалізму радянський народ вступив у нову смугу історичного розвитку – період «розгорнутого будівництва комунізму». Передбачалося, що здобуті успіхи на цьому етапі відкривають можливість створення матеріально-технічної бази (МТБ) комуністичного суспільства і планомірного переходу до комунізму [23, с. 443]. Рух до комунізму ототожнювався зі швидкими темпами розвитку економіки країни [30, с. 67; 23, с. 447].

Ігноруючи реалії життя, М. Хрущов із трибуни з'їзду оголосив, що соціалізм в СРСР вступає у «новий етап економічного змагання з капіталізмом» і завдання полягає у тому, щоб перевершити найбільш розвинені капіталістичні країни у продуктивності праці, виробництві продукції на душу населення і забезпеченні «найвищого в світі рівня життя». Відтак стверджувалося, що за 12 років СРСР вийде на перше місце у світі з виробництва продукції на душу населення – саме це й буде «всесвітньо-історичною перемогою соціалізму в мирному змаганні з капіталізмом» [30, с. 63–65].

Висунення XXI з'їздом КПРС завдання безпосереднього «комуністичного будівництва» порушило перед гуманітаристикою нові проблеми, що були конкретизовані у постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди у сучасних умовах» (9 січня 1960 р.), де у категоричній формі від філософів, економістів та істориків вимагалось створити у найближчі роки дослідження з проблем будівництва комунізму в СРСР. Важливим завданням проголошувалася пропаганда «кращих зразків комуністичної праці» [22, с. 44].

Усе це знайшло відображення в діяльності головних гуманітарних наукових інституцій радянської України. Так, Бюро відділу суспільних наук АН УРСР сконцентрувалося на підготовці і проведенні наукової сесії, присвяченої «паросткам нового, що виникає у процесі комуністичного будівництва» [14, арк. 97]. Цей орган головного штабу науки у республіці завзято продукував настанови підвідомчим інститутам із вимогою зосередити увагу на дослідженні питань щодо «узагальнення комуністичного будівництва в нашій країні» [14, арк. 159–160].

Такі директиви, звісно ж, впливали на корегування наукової діяльності Інституту історії АН УРСР. Так, у робочому плані установи на 1960 р. було закладено початок розробки теми «Українська РСР у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства» [15, арк. 25]. У жовтні 1960 р. в інституті було створено відділ соціалістичного і комуністичного будівництва, що мав головне завдання – разом з усіма гуманітарними інститутами брати участь у створенні багатотомного видання «Україна у період розгорнутого будівництва комунізму» [16, арк. 7].

Увага з боку партійних інстанцій до діяльності істориків була чинником постійної дії. Завдання, що ставилися перед ними, мали таку важливу особливість, як неможливість їх розв'язання через штучність та утопічність вказаних об'єктів наукової розробки. Через це, на наш погляд, історична

спільнота республіки, яку уособлював Інститут історії АН УРСР, раз за разом отримувала догани з боку вищестоящих партійних органів щодо нібито несвоечасної розробки заходів для втілення рішень XX та XXI з'їздів КПРС. На це керівництву установи доводилося виправдовуватись, що, мовляв, інститут здійснює реалізацію рішень з'їздів КПРС, зокрема, було переглянуто плани науково-дослідної роботи в напрямку «більш глибокого вивчення і теоретичного узагальнення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва» [7, с. 137].

Репресивний характер мала постанова Президії ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії АН УРСР» від 28 липня 1964 р. [21]. У документі констатовалося, що керівництво установи «повільно здійснювало вимоги партії про докорінний поворот до проблем сучасності». Постанова вимагала зосередити всю діяльність інституту на виконанні «генерального напрямку» розвитку радянської історичної науки – вивченні закономірностей поступального руху людства до комунізму та вважати головною ланкою в науково-дослідній роботі вивчення, поміж іншого, «великих звершень трудящих за останнє десятиріччя» [21, с. 183]. Кульмінаційним моментом партійної атаки на Інститут історії АН УРСР у той час була пропозиція про «зміцнення» його керівництва [21, с. 186], що мала своїм наслідком звільнення О. Касименка з посади директора [20, с. 186–187; 25, с. 187].

У часи перебування М. Хрущова при владі в його оточенні зі згоди патрона створювалися передумови для виокремлення часу, коли здійснювалися ініційовані ним перетворення, в окремий період радянської історії. Це відобразилося, наприклад, і у вищезгаданих настановах партійних інстанцій, і в таких знакових документах епохи, як два вітання радянського лідера, що були оприлюднені у квітні 1964 р. з нагоди його сімдесятиліття. Так, у поздоровленні, підписаному ЦК КПРС, Президією Верховної Ради СРСР, Радою Міністрів СРСР зазначалося здійснення протягом минулого «справді великого десятиліття» «колосальних перетворень у промисловості та сільському господарстві» [2, с. 137]. У привітанні відповідних установ з УРСР йшлося вже про «славне десятиліття», протягом якого він очолював партію.

Насправді такі найвищі оцінки були нещирими з огляду на те, що вже за півроку, на жовтневому пленумі, підлеглі М. Хрущова висунули звинувачення своєму керівникові у важких помилках, що сприяло відстороненню його від влади. Але справа в тім, що лицемірні вітання відображали те, що хотів чути радянський лідер, були відзеркаленням самоусвідомлення ним ступеня значущості своєї діяльності як окремого, якісно неповторного періоду в історії СРСР.

З усуненням М.Хрущова від влади у жовтні 1964 р. починається другий період у висвітленні економічних реформ післясталінського десятиліття. Нове «колективне керівництво» держави ще деякий час зберігало ідеологію розгорнутого будівництва комунізму, однак не особливо популяризувало її через низку об'єктивних обставин. У другій половині 1960-х рр. досвід економічної діяльності

продемонстрував нездійсненність проголошених програм. Починається поступовий, неявний відхід від декларацій про швидку побудову комунізму. Наприкінці 1960-х рр. концепцію «розгорнутого будівництва комунізму» було замінено концепцією «розвинутого соціалізму». Причому «розвинений соціалізм» виносився на перший план, а «побудова комунізму» переводилася у площину завдань на майбутнє [6, с. 467–468]. На офіційному партійно-державному рівні ідею побудови розвинутого соціалізму вперше було висловлено у листопаді 1967р. Л. Брежневим [4, с. 92]. Але ще протягом кількох років, ніби за інерцією, дослідники економічного розвитку радянської України коментували та ілюстрували тезу про «створення МТБ комунізму» [8; 13]. Неусталеність нової концепції інколи породжувала непритаманні радянській історіографії почини самостійного визначення етапів розвитку суспільства. Так, у дослідженні В. Романцова постулюється «завершення будівництва розвинутого соціалізму» в 1960-х рр. і розгортання «швидкими темпами» будівництва МТБ комунізму [26]. Проте такі кустарні конструкції не отримали ні підтримки ідеологічних інстанцій, ні подальшого розвитку.

У 1977 р. уявлення про розвинене соціалістичне суспільство було юридично закріплене у новій Конституції СРСР. А історична наука аж до початку 1980-х рр. фетишизувала поняття «розвинутого соціалізму» – надуманої й позбавленої наукового обґрунтування концепції. Відповідно до неї 1961р. розглядався як початок етапу розвинутого соціалізму. Попередній же час хрущовського десятиліття входив у повоєнний так званий «період подальшого розвитку і зміцнення соціалізму» [9, с. 30]. Так відбулось знецінення «славного десятиліття».

Важливою ознакою історичних досліджень із жовтня 1964 р. було зникнення згадок про М. Хрущова. Так, на догоду новому керівництву країни та з його благословення здійснювалася спроба вилучити зі свідомості добру пам'ять про цього політика. Ознакою його діяльності, своєрідним сурогатом його постаті став термін «волонтаризм», застосований у розумінні рішень, що нехтують об'єктивними умовами та науково обґрунтованими рекомендаціями.

Разом з тим, написання праць із соціально-економічної проблематики у радянський час ґрунтувалося на достатньо солідній з точки зору тодішніх можливостей джерельній базі. Відомості з джерел, що вводилися у науковий обіг, відбивали як мінімум один бік реальності – розвиток народного господарства. З іншого боку, партійні органи орієнтували архівні установи на запобігання несанкціонованому використанню документації.

Постійно підтримувалася практика обмеження доступу навіть до комплексів несекретних документів. Серед них організаційно-розпорядчі, планові, статистичні та інші цінні для дослідників матеріали, що відбивали механізми прийняття управлінських рішень і динаміку соціально-економічних процесів. За даними А. Трофимова, на 1987 р. різні обмеження поширювалися на 50% несекретних доку-

ментів, що зберігалися в архівах СРСР [28, с. 109].

Із другої половини 1980-х до початку 1990-х рр. тривав третій період дослідження хрущовського десятиліття, що характеризується поступовим вивільненням історичної науки від жорстких ідеологічних догм, критикою «деформацій соціалізму» та «відхиленнь від марксизму-ленінізму». Історіографії доби перебудови були притаманні пошуки альтернативності в рамках так званого «соціалістичного вибору». Горбачовський курс КПРС потребував теоретичного обґрунтування. Пошук владними структурами історичних аналогій перебудові призвів до виділення хрущовського десятиліття як важливого відтинку на шляху до «істинного соціалізму».

У той самий час, унаслідок зменшення ізоляваності радянського суспільствознавства для сприймання альтернативних ідей, спостерігається певна рецепція російськими та українськими науковцями поглядів і висновків західних дослідників стосовно економічних перетворень постсталінського десятиліття. Ймовірно їхні міркування, які в умовах «гласності» можна було без остраху коментувати, вплинули на історіографічну ситуацію навколо радянського періоду історії в цілому.

У роки перебудови економіст Г. Попов, по суті адаптуючи уявлення, які з'явилися раніше у західній літературі, ввів до наукового обігу поняття «адміністративно-командна система», що характеризувало механізм радянської економіки, у тому числі й на хрущовському відрізку її історії [18; 19].

Із крахом КПРС та СРСР і відповідного державного ладу настав «момент істини» і для історичної науки. Повалений режим потягнув за собою і світоглядну надбудову з усім накопиченим за минулі десятиліття «багажем» схем, концепцій і періодизацій. Усе це було відкинуто як «безнадійно застарілі підручники» [3, с. 6]. Але така загальна теза не може перекреслити доробок кількох поколінь вітчизняних учених.

Отже, із 1991 р. бере початок сучасний, четвертий, період висвітлення історії України за часів «відлиги». На зміну доктрині радянського історичного матеріалізму приходять нові методи історичного пошуку (новий стиль історичного мислення [10, с. 32]), більш об'єктивне зображення подій минулого.

Після 1991 р. були скасовані обмеження щодо користування архівними фондами, в яких зберіга-

ються документи, що проливають світло на роль владних інститутів у проведенні економічних перетворень, дійсно, а не уявну реакцію на них пересічних громадян. Більш критично у сучасній науковій літературі проаналізовано опубліковані ще у радянський час стенографічні звіти пленумів ЦК КПРС, партійно-державні постанови щодо сільського господарства і промисловості, індустриальну й аграрну статистику. Ці процеси забезпечили достатній інформаційний потенціал дослідницької роботи.

Нова історіографічна ситуація в Україні збагатилась відкриттям доступу вітчизняним науковцям до праць, створених в українській діаспорі (Я.Білінський, М.Величківський, І.Майстренко, К.Кононенко) [5; 11; 12; 31], вдалося проаналізувати такі проблеми радянського суспільства, які в СРСР просто не могли вивчатися. Зараз очевидно, що західні характеристики радянської економіки були цілком об'єктивними, хоч і протилежними до просякнутої вірою у «краще майбутнє» радянської літератури.

Для історіографічної ситуації новітнього часу ймовірно притаманний такий політико-ідеологічний чинник, як зацікавлення владних структур, що проводять реформи зі створення громадянського суспільства та ринкового господарства, у поширенні таких трактувань радянської історії, у межах яких постсталінське десятиліття підтверджує неможливість його перетворення у ліберальному напрямку.

Висновки. У радянський та пострадянський час у нагромадженні і вдосконаленні історичних знань про перетворення в українській економіці в 1953–1964 рр. виявляються і чітко розрізняються чотири періоди. У кожний із них науковий розгляд проблеми обумовлювався характером історіографічної ситуації. Відповідно до цього висновки у дослідженнях узгоджувалися з політико-ідеологічною кон'юнктурою того часу, коли вони створювалися. У радянські історіографічні періоди вплив політико-ідеологічних чинників виявлявся у жорсткій залежності методологічних основ, концептуальних конструкцій, тематики досліджень від влади та її пріоритетів. Лише в нових умовах, із крахом СРСР, уже в межах четвертого історіографічного періоду відбувається розлучення істориків з марксизмом, інтенсифікується процес деідеологізації гуманітарної сфери.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии / Ю.Н. Афанасьев // Отечественная история. – 1996. – №5. – С. 146 – 168.
2. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / [В.К. Баран, В.М. Даниленко] – К.: ВД Альтернативи, 1999. – 304 с.
3. Болебрух А.Г. Приобрела ли историография новый образ // Харківський історіографічний збірник. – Харків: Вид-во НУА. – С.4 – 13.
4. Брежнев Л.И. Пятьдесят лет великих побед социализма: Доклад и заключительная речь на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов 3 – 4 ноября 1967 года // Ленинским курсом: Речи и статьи: [в 4 т.]. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 2. – 1970. – С. 75 – 145.
5. Величківський М. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи як засіб закріпачення селянства / М. Величківський. – Нью-Йорк: Б.в., 1958. – 32 с.
6. Всемирная история экономической мысли: [в 6 т.] / [Гл. ред. В.Н. Черковец]. – М.: Мысль, 1997. – Т. 6: Экономическая мысль социалистических и развивающихся стран в послевоенный период (40-е – первая половина 90-х годов). Кн. I: Отечественная экономическая наука. – 1997. – 782 с.
7. Зауваження Інституту історії АН УРСР щодо висновків комісії парткому АН УРСР про діяльність установи за наслідками ревізії у квітні – червні 1962 р. 14 липня 1962 р. // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи

- і матеріали / Інститут історії України НАН України / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2007. – С.137 – 154.
8. Історія робітничого класу Української РСР: [у 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – 507 с.
9. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.]. / [Відп. ред. А.В. Лихолат]. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 1970-ті роки). – Кн.1: Українська РСР у період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки). – 1979. – 391 с.
10. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
11. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917 – 1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен: Б.в., 1965. – 535 с.
12. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Б.м.: Сучасність, 1979. – 259 с.
13. Мельник С.М. Рабочий класс Донбасса на современном этапе строительства коммунизма / С.М. Мельник // История СССР. – 1970. – №5. – С. 77 – 90.
14. Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 854.
15. Там само. – Спр. 855.
16. Там само. – Спр. 992.
17. Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблін. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
18. Попов Г. Блеск и нищета административной системы / Г. Попов. – М.: ПИК, 1990. – 240 с.
19. Попов Г.Х. С точки зрения экономиста (о романе А. Бека «Новое назначение») Г.Х. Попов // Наука и жизнь. – 1987. – №4. – С.54 – 66.
20. Постанова №222 Президії АН УРСР від 26 вересня 1964 р. про зміну керівництва Інституту історії АН УРСР // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2007. – С. 186 – 187.
21. Постанова Президії ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії АН УРСР». 28 липня 1964 р. // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2007. – С. 178 – 186.
22. Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах: Постанова ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – М.: Політвидав України, 1981. – Т. 8: 1959 – 1965. – С. 36 – 56.
23. Резолюція по докладу товарища Н.С. Хрущева «О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959 – 1965 годы» // Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 8 февраля 1959 года: Стенографический отчет: [в 2 т.]. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. II. – С. 429 – 455.
24. Резолюция XX съезда Коммунистической партии Советского Союза по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС// XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 год: Стенографический отчет: [в 2 т.]. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. II. – С. 409 – 427.
25. Розпорядження №1117 Президії АН УРСР від 30 вересня 1964 р. про корегування постанови №222 Президії АН УРСР щодо колишнього керівника Інституту історії // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2007. – С. 187.
26. Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946 – 1970 рр.) / В.О. Романцов. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 220 с.
27. Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
28. Трофимов А.В. Советское общество 1953 – 1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Андрей Владимирович Трофимов. – Екатеринбург, 1999. – 515 с.
29. Хрущев Н.С. Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии// XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 год: Стенографический отчет: [в 2 т.]. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. I. – С. 9 – 120.
30. Хрущев Н.С. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959 – 1965 годы // Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 8 февраля 1959 года: Стенографический отчет: [в 2 т.]. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. I. – С. 12 – 120.
31. Bilinsky Y. The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II / Y. Bilinsky. – New Jersey; New Brunswick, 1964. – 539 p.